

ГІСТАРЫЧНЫ ФАКТ ЯК З’ЯВА МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ

Ольга Губская
Минск, Беларусь

Дадзены артыкул – спроба адказаць на пытанне: у чым спецыфіка бытавання рэальнага, дакументальнага факта ў літаратурным кантэксце. Разглядаецца роля гістарычнага факта ў літаратуры. Сцвярджаецца, што феномен гістарычнага факта, уключанага ў тэкст, заключаецца ў тым, што ён функцыянуе як мастацкі вобраз, тым самым пашыраючы магчымасці пісьменніка. У выніку ўзнікае неабходнасць вывучэнні факта з дадатковай функцыяй вобраза, а таксама ў асэнсаванні такіх фактаў як сродкаў для мастацкага выказвання канкрэтнай асобы ў канкрэтны гістарычны перыяд пры канкрэтных абставінах.

Ключавыя словы: *гістарычны факт, дакументальны факт, мастацкая літаратура, феномен, топас, нон-фікшн, літаратура факта, эга-дакумент, літаратура чалавечага дакумента*

Гістарычны факт непарыўна звязаны з мастацкай літаратурай – гэта неаспрэчна. Факт з рэальнасці – гэта каталізатар літаратурнай творчасці; адкуль, як не з яго, бярэ пачатак любая творчая аўтарская ідэя, задумка, фантазія. Адсюль узнікае пытанне: ці можа гістарычны факт быць феноменам з элементамі іншасказальнасці, азначаць больш, чым яго непасрэдны, выдавочны змест? У чым унікальнасць рэальнага і дакументальнага факта ў літаратурным кантэксце?

Для пачатку адзначым, што пад фактам будзем мець на ўвазе “сапраўдную, рэальную падзею; тое, што сапраўды існуе, чаму ёсць пацверджанне ў форме сапраўдных сведчанняў, дакументаў і г.д.” [9, с. 847]. Феномен факта ў тым, што праз прызму ўспрыняцця творцы ён можа трансфармавацца ў факт мастацкі – “дакументальны факт, які атрымаў самастойнае эстэтычнае значэнне, г. зн., стаў гатовым вобразам. Адна з яго прыкмет – унутраная невычэрпнасць» [6, с. 42]. Але ў гэтым няма вялікага фокуса. Уся цікавасць у тым, якія аспекты гістарычнага факта ў той ці іншы момант становяцца аб’ектам аўтарскай увагі, як яны пераасэнсоўваюцца і праз якія мастацкія сродкі транслююцца.

Па сутнасці, феномен гістарычнага факта, уключанага ў тэкст, выяўляецца ў тым, што ён функцыюе як мастацкі вобраз, тым самым пашыраючы магчымасці пісьменніка. Ён адкрывае перад намі новую з’яву: пісьменніцкае пераасэнсаванне рэчаіснасці пры канкрэтных гістарычных, палітычных і сацыяльных умовах.

Нягледзячы на тое, што ў сённяшнім літаратурнаўстве ўзрасла цікавасць да літаратуры нон-фікшн, літаратуры факта, эга-дакумента, літаратуры чалавечага дакумента і г.д., хочацца падкрэсліць каштоўнасць мастацкага твора, які абапіраецца ў сваёй аснове на гістарычны факт, пры гэтым не прэтэндуючы на строга дакументальную форму.

Такі, напрыклад, раман М. Гарэцкага “Віленскія камунары”. Назва твора схіляе чытача да думкі пра жанры гістарычнага рамана ці кананічнай хронікі, якія найчасцей заснаваны на рэальных фактах і дакументах. Пры гэтым, калі пазнаёміцца з творам бліжэй, можна заўважыць, што ён “з’яўляецца не столькі традыцыйнай гістарычнай хронікай, колькі першай спробай раманага дыскурсу, складанага, шматузроўневага, з увядзеннем у беларускую прозу элементаў так званага авантурнага рамана, з адмысловым спалучэннем трагічных, меладраматычных і смехавых інтанацый у голасе апавядальніка” [3, с.50]. Больш за тое, у адпаведнасці са спецыфікай жанра авантурнага рамана «М. Гарэцкі стварыў вобраз Мацея Мышкі, нашчадка трыкстара, які ўказвае на парадоксы палітычнай сістэмы, якая, з аднаго боку, накіравана на чалавека, асобу, а з другога, метадычна замяняе уласнае “я” на штучнае калектыўнае “мы”» [2, с.198]. Пры гэтым немагчыма не заўважыць і недаацаніць ролю тых дакументальных фактаў, якія прыхаваны за мастацкай стылістыкай тэксту.

Рэальная гістарычная падзея ў Вільні 1919 г. (эпізод супрацьстаяння групы мясцовых камуністаў, якім на дапамогу ішло Чырвонае войска, з узброенымі палякамі – на той час гаспадарамі Вільні) фармальна з’яўляецца кульмінацый сюжэта ў рамане М. Гарэцкага «Віленскія камунары». У сюжэтнай цэласнасці рамана за гэтым эпізодам прачытваецца вельмі насычаны, алюзійна разгалінаваны, актуальны гістарычны падтэкст. М. Гарэцкі знаёміць чытача з гісторыяй беларускага руху ў Вільні, акцэнтуюе ўвагу на звестках пра барацьбу за ўласную дзяржаўнасць, за нацыянальныя правы беларусаў сярод літоўцаў, палякаў, яўрэяў. Гэтыя звесткі падаюцца мастаком праз найўнюю свядомасць персанажаў, аднак прысутнасць аўтара ў тэксце робіць яго шматзначным, поліфанічным, адкрытым для адэкватнага, а не найўнага прачытання.

«Беларускі, нашаніўскі» настрой Вільні адчуваецца на працягу ўсяго рамана, і гэта пры тых умовах, што твор пісаўся падчас адбывання пісьменнікам тэрміну высылкі ў Вятку. Для прыкладу звернемувагу на апісанне «інфраструктуры» Вільні. Акрамя пэўнай колькасці крамаў, сталовак і майстэрняў у 1914 годзе там адкрыўся Беларускі клуб на Віленскай вуліцы, 29. Пазней, у 1915 годзе, расчыніў дзверы Рабочы клуб на Вароняй вуліцы. Гэтыя дзве ўстановы існавалі ў Вільні на самай справе, і работа вялася ў іх паралельна. У артыкулах А. Луцкевіча ёсць згадкі пра іх.

Так, захавалася «Рэзалюцыя паседжання *Беларускага Клубу* ў Вільні 8 верасня 1917 г.», у якой адзначана, што «члены Беларускага Клубу і запрошаныя госці, выслушаўшы на сходзе 8 верасня 1917 г. рэферат і прамовы аб беларускіх палітычных ідэалах і дамаганнях, выказваюць сваю салідарнасць з рэзалюцыяй канферэнцыі беларускіх арганізацый у Вільні, апублікаванай у Універсале канферэнцыі, і далучаюць свой голас да жадання незалежнасці і непадзельнасці ўсіх Беларускіх і Літоўскіх зямель, ухадзіўшых калісь у склад Вялікага Княства Літоўскага, у найцяснейшай еднасці з Курляндзіяй» [3, с. 140]. Тэкст яшчэ адной рэзалюцыі змяшчае наступныя словы: «Сабраўшыся 3 верасня 1917 года ў *Беларускім Клубе* прадстаўнікі ўсіх кірункаў беларускага грамадства сталічнага месца Вільні, цвёрда веручы, што набліжаючыся мір прынясе незалежнасць для ўсяго Беларуска-Літоўскага краю, разьдзеленага цяпер на часці ваенным фронтам, выказваюць сваё жаданне, каб ужо ў часе вайны правы Беларускага народу ў межах нямецкай акупацыі былі забяспечаны ў поўнай меры» [5, с. 144].

Сходы і разнастайныя мерапрыемствы падобнага кшталту праводзіліся і ў Рабочым клубе, які ў дакументах згадваецца як Работніцкі Клуб. Так, у «Рэзалюцыі мітыngu сацыялістычных і дэмакратычных арганізацый 16 верасня 1917 г.» паведамляецца: «Сабраўшыся на мітынг 16 верасня ў салі *Работніцкага Клубу* прадстаўнікі сацыялістычных і дэмакратычных кругоў літоўскай, беларускай, польскай і жыдоўскай нацыянальнасцей прынялі гэткую рэзалюцыю аб будучыні Літвы:

Сабраўшыся кіруюцца глыбокім перакананнем, што толькі дайшоўшы палітычнай самабытнасці Літвы і збудаваўшы яе ўнутранае жыццё на асновах праўдзівага дэмакратызму, можна падняць наш Край з упадку і забяспечыць яму найлепшыя варункі дзеля развіцця яго творчых сіл, падняцця дабрабыту і поўнага здавалення культурна-нацыянальных патрэб усіх пражываючых у Літве нацыянальнасцей» [5, с. 142].

З дакументаў відаць, што работа ў клубах вялася сур'ёзная. М. Гарэцкі ж перадае атмасферу Беларускага клуба наўмысна несур'ёзна, вачыма героя-прасцяка, з іранічна-зніжанай інтанацыяй: «Там былі невялічкія канцэрцікі, спевы, а пасля – скокі і розныя гульні. Хадзілі туды ў большасці вучні з настаўніцкага інстытута і хіміка-тэхнічнага вучылішча, розная служачая моладзь, дзяўчаты – дочкі дробных служачых і рабочых, а таксама дзяўчаты, што былі ў вёсках і працавалі ў горадзе – хто хатняю прыслугаю, хто прачкаю, хто чым...» [1, с. 192]. У такой манеры апавядае пра клуб галоўны герой рамана Мацей Мышка. Письменнік жа добра ведаў, што Вільня пачатку ХХ стагоддзя – цэнтр зараджэння нацыянальнага беларускага руху. Тут распачынала сваю дзейнасць «Наша ніва», сюды з'язджаліся дзясяткі беларусаў, каб падтрымаць нацыянальную ідэю. «Беларускае» заўсёды побач з Мацеем – невыпадкова ў гэты клуб прывёў яго дзядзька Туркевіч. Існуе вялікая верагоднасць таго, што прататыпам Туркевіча з рамана «Віленскія камунары» быў Язэп Туркевіч, прадстаўнік Беларускай работніцкай групы, паплечнік братаў Луцкевічаў у барацьбе за нацыянальнае раўнапраўе. Адным са сведчанняў на карысць гэтай думкі з'яўляюцца заўвагі самога аўтара, даведзеныя чытачу праз своеасаблівае пасярэдніцтва галоўнага героя: «Славу “шчырага беларуса”, з ліку блізка знаёмых мне віленскіх рабочых, меў ужо тады дзядзька Туркевіч, гэты наш “столяр з Пагулянкей”. Ён, з аднаго боку, быў вядомы як рабочы-рэвалюцыянер яшчэ з 1905 года і быў свой чалавек у коле такіх маіх добрых знаёмых, як Ліцкевіч, Вяржбіцкі, Тарас, Мацяйковіч і іншыя¹⁷. А з другога боку, калі яны да беларускае мовы адносіліся безуважна,

¹⁷ Подпісы Язэпа Туркевіча і Язэпа Ліцкевіча стаяць побач у шэрагу такіх дакументаў, як «Ліст Арганізацыйнага Камітэту дзеля склікання Беларускай Канферэнцыі ў Вільні» (1917), «Зварот да начальніка адміністрацыі акругі Літвы» (1917), «У Галоўную камісію Райхстагу ў Берліне» (1917), што паказвае іх аднолькавую палітычную пазіцыю ў дачыненні да беларускага пытання. Так, яны шчыра віталі пастанову Галоўнай Камісіі Рэйхстагу аб правядзенні ў жыццё ў час Першай сусветнай вайны самаўпраўлення беларуска-літоўска-латышскіх зямель акупацыі на аснове даверу да прадстаўнікоў усіх нацыянальнасцей краю.

а некаторыя, як мой бацька, нават непрыхільна, дык Туркевіч заўсёды і ўсюды, нават на вуліцы, гаварыў па-беларуску, хоць і польскаю моваю валодаў дасканала, лепш, чым яны» [1, с. 218–219].

Ды і выпадковыя аматары паскакаць у клубе насамрэч не выглядаюць такімі ўжо абыякавымі да ідэі, калі ўзгадаць, як распачынала сваю працу «Наша ніва». Так, у манаграфіі «"Наша ніва" і беларускі нацыянальны рух» А. Унучак заўважае: «Паступова невялічкае кола інтэлігенцыі, якая на самым пачатку складала рэдакцыю "Нашай нівы", ператвараецца ў цэлую плынь, дзе адначасова працуюць і выдатныя палітычныя і эканамічныя аглядальнікі, і паэты, і прэзідэнт, а таксама вялікая колькасць людзей, якія да гэтага часу не мелі нічога агульнага з беларускім рухам – вясковыя настаўнікі, пісары, гарадскія рабочыя, сяляне і беларусы, якія апынуліся за межамі Бацькаўшчыны» [7, с. 36]. Таму невыпадкова ў рамане «Віленскія камунары» нават Мацей Мышка «напісаў адзін вершык пад Купалу» і паслаў яго ў рэдакцыю, аднак запрашэння не атрымаў: тым самым М. Гарэцкі падкрэслівае, што не так і проста было трапіць на старонкі гэтай газеты.

У гэтым клубе таксама гучала беларуская мова, чыталіся вершы Цёткі, «Гапон» Дуніна-Марцінкевіча, быў драмгурток, хор, аркестр. Потым нават арганізавалі свой кааператыў, адчынілі бібліятэку. Нягледзячы на забавную манеру апавяду, ужо традыцыйна замацаваную за Мышкам, названыя М. Гарэцкім факты адпавядаюць гістарычнай праўдзе.

Задачай беларускай інтэлігенцыі была барацьба з невуцтвам сярод сялян, бо толькі пераадолеўшы гэтую праблему можна было далучыць беларускае сялянства да ідэі нацыянальнага адраджэння, абудзіць яго свядомасць. Гісторыкі адзначаюць: «"Нашу ніву" цікавіў выхад сялян з "цямноты", непісьменнасці, далучэнне іх да адукаваных пластоў насельніцтва, да "ідэалагічнай Айчыны", г.зн. да мыслення нацыянальнымі катэгорыямі. Таму ў газеце актыўна прапагандавалася справа адкрыцця бібліятэк у вёсках..."» [7, с. 48]. Вільня на той час ужо стала цэнтрам нацыянальнага беларускага руху, і М. Гарэцкаму ўдалося ў пэўнай ступені абысці ідэалагічную цензуру 1930-х гг., перанесці своеасаблівы нашаніўскі, адраджэнцкі настрой на старонкі рамана «Віленскія камунары».

«Беларускі, нашаніўскі» настрой Вільні адчуваецца на працягу ўсяго рамана. М. Гарэцкі па-майстэрску хавае «сакральнае», «раскідваючы» значныя для беларускага руху пачатку ХХ стагоддзя імёны па старонках твора.

Так, Мышка на хвіліну забягае ў каўбасню Мэнке, працуе, не маючы клопату, на лесадільні графа Тышкевіча. На першы погляд, гэта проста раманныя топасы (краны, лесадільні), месцы, дзе адбываюцца тыя ці іншыя падзеі твора. Аднак, калі звярнуцца да гісторыі, то павярхоўная самадастатковасць ва ўспрыняцці мастацкага тэксту знікне. Вядома, што Ю. Мэнке была нарачонай І. Луцкевіча і прыйшла ў беларускі рух пад яго ўплывам. Цётка ж навучалася ў Віленскай гімназіі разам са старэйшай сястрой Ю. Мэнке. Каб падтрымліваць выданне «Нашай нівы», не змяншаючы колькасці асобнікаў, неабходна было бесперапыннае фінансаванне, гэтым пытаннем актыўна займаўся І. Луцкевіч. Ёсць звесткі пра супрацоўніцтва Луцкевіча з графам Тышкевічам пры продажы маёнтка ў Мінскай губерніі. [7, с. 40–41].

Такім чынам, вышэйназваныя асобы спрыялі развіццю нацыянальнага руху ў Вільні ў рэальным жыцці, згаданыя ж у рамане «Віленскія камунары» імёны з'яўляюцца прэцэдэнтнымі ў беларускім культурным кантэксце. Гэта своеасаблівая падказка чытачу, напамін пра тое, што твор патрабуе глыбокага прачытання, асэнсавання, што адпаведнасць падзей гістарычнай праўдзе – першы крок да спасціжэння сутнасці твора.

А зараз звернемся да паняцця "спосабу мыслення фактамі", характэрнага для канкрэтнай асобы ў канкрэтных гістарычных перыяд пры канкрэтных абставінах. Відавочна, што М. Гарэцкі стварыў наватарскую для беларускага пісьменства ўскладненую апавядальную форму, якая дазволіла яму выявіць у творы глыбокае разуменне рэчаіснасці, паказаць тую прыхаваную праўду, пра якую ў святле тагачаснай савецкай ідэалогіі нельга было казаць адкрыта.

Асноўнай прыкметай наратыўнага твора з’яўляецца прысутнасць у ім пасярэдніка паміж аўтарам і дзеяннем, якое адбываецца. Мастацкая рэчаіснасць (тут: апавядальная рэчаіснасць, рэчаіснасць твора) ў рамане «Віленскія камунары» падаецца праз прызму ўспрыняцця наратара, якім выступае галоўны герой Мацей Мышка. Слова героя рамана амбівалентнае, яно выяўляе адначасова і пазіцыю персанажа, і пазіцыю аўтара твора. Апавядальнік і аўтар у рамане – гэта дзве асобныя «свядомасці», якія то набліжаюцца, то аддаляюцца адна ад адной.

Нельга сказаць, што М.Гарэцкі працуе ў эстэтыцы “дакумента”, факт у яго творы прысутнічае імпліцытна, і суровасць, пэўная прадвызначанасць “спосабу мыслення фактамі” ў тым, што пісьменнік не можа мысліць у сваёй сітуацыі іншым чынам, бо рэальна ацэньвае яе. “Быць рацыянальным – значыць мысліць, а для чалавека, які плануе здзейсніць які-небудзь учынак, самае галоўнае прадумаць сітуацыю, у якой ён знаходзіцца. У дачыненні да гэтай сітуацыі ён зусім не вольны. Яна з’яўляецца тым, што яна ёсць, і ні ён, ні хто-небудзь іншы не здолеюць яе змяніць”, – пісаў Р. Дж. Колінгвуд [4, с. 303]. Дык вось як чалавек з рацыянальным розумам, М. Гарэцкі вымушаны адмовіцца ад прамой манеры пісьма, і праз дэманстрацыю афіцыйна дазволенай сітуацыі прыхавана распаўядае пра “забароненую рэчаіснасць”.

Як адзначае І. Шматкова: “Беларуская літаратура ўтрымлівае ў сабе важны гісторыка-культурны змест, які дае магчымасць спазнаць мінулае, паглыбіцца ў нацыянальную памяць, адкрыць у падзеях і чалавечым лёсе гераічны дух нашага народа” [8, с. 38]. Такім чынам, даследаванне прыроды “мысленняфактамі” ў творах мастацкай літаратуры ўзбагачае літаратуразнаўчую думку, дазваляе ў новым ракурсе ўбачыць гістарычныя факты з хрэстаматыйных тэкстаў.

1. Гарэцкі, М. Віленскія камунары / М. Гарэцкі // Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі; Акад. навук Беларусі. ССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; рэдкал.: А.М. Адамовіч [і інш.]. – Мінск, 1985. – Т. 3. – С. 129–345.
2. Губская, О.Н. Актуализация архетипа трикстера в романе М. Горьцкого «Виленьские коммунары»/О.Н. Губская//Миф, фольклор, литература: эстетическая проекция мира: коллективная монография; под ред. И.И. Бабенко, И.В. Попадейкина, М.А. Галиева/Библиотека «Русско-польского института» № 6. – Вроцлав, Польша, 2015. – С.183–199. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=25481656> (Дата обращения: 25.10.2018)
3. Губская, В.М. Класіка XX стагоддзя: прыхаваныя таямніцы рамана “Віленскія камунары” М. Гарэцкага / В.М. Губская. – Мінск: РІВШ, 2016. – 108 с. URL: <http://elibrary.bsui.by/handle/123456789/171770> (Дата обращения: 25.10.2018); <https://elibrary.ru/item.asp?id=36283428> (Дата обращения: 29.10.2018).
4. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории. Автобиография/ Р. Дж. Коллингвуд; Москва: Наука, 1980. – 485 с.
5. Луцкевіч, А. Барацьба за вызваленне / А. Луцкевіч ; [уклад., навук. рэд. А. Сідарэвіч]. – Вільня : Ін-т беларус. ; Беласток : Беларус. гіст. т-ва, 2009. – 649 с.
6. Местергази, Е.Г. Литература нон-фикшн / non-fiction: Экспериментальная энциклопедия. Русская версия. – Москва: Совпадение, 2007. – 327 с.
7. Унучак, А. «Наша ніва» і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.) / А. Унучак ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 186 с.
8. Шматкова, І.І. Наталіцца роднасці святлом...: Агульнае і адметнае ў творчасці Е. Лось, Н. Мацяш, Г. Каржанеўскай / І.І. Шматкова; навук. рэд. А.І. Бельскі. – Мінск: Ковчег, 2011. – 148 с. - URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32836393> (Дата обращения: 25.10.2018).
9. Шведова, Н.Ю., Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1998. – 944 с.